

د فصلنامه ویژه پژوهشهای ادبی و متن‌شناختی

دوره سوم، سال اول، شماره اول و دوم (پیاپی: ۷۴-۷۵)، بهار-تابستان ۱۴۰۳

۷۴-۷۵

(ویژه‌نامه قطران تبریزی)

آذربایجان، آذرگشنسب، قطران، شاهنامه / حسن انوری • دیوان قطران به تصحیح دکتر محمود عابدی و دکتر مسعود جعفری جزئی / علی‌اشرف صادقی • تصحیح دیوان قطران / محمود عابدی • قطران و سوگسرود زلزله تبریز / نصرالله امامی • ویرایشی سزاوار از دیوان قطران / مسعود قاسمی • دیوان قطران تبریزی به خط انوری ایبوردی محفوظ در کتابخانه علامه جعفر سلطان‌القرایی / محمد امین سلطان‌القرایی • قطران؛ نماد وحدت فرهنگی ایران در قرن پنجم / باقر صدری‌نیا • بیان کنایی و تصویری؛ یکی از شگردهای سبکی قطران / رحمان مشتاق‌مهر • قطران تبریزی و بازپروری هویت ایرانی در آذربایجان / محمود فتوحی رودم‌معینی • نگاهی گذرا به تصحیح جدید از دیوان قطران تبریزی / جمشید علیزاده • قطران، شاعری که از نو باید شناخت / مسعود جعفری جزئی • ملاحظات پیرامون رباعیات قطران تبریزی / سید علی میرافضلی • اشعار نویافته قطران تبریزی / بهروز ایمانی • «میسانی»؛ منسوجی در دیوان قطران / شهره معرفت • مهم‌ترین ویژگی شعر قطران تبریزی در مشهورترین نمونه شعری وی و جست‌وجوی سوابق آن / محمود ندیمی‌هرندی • به دام افتادن بهرام در هند (بک تلمیح داستانی ناشناخته در دیوان قطران تبریزی) / سجّاد آیدینلو • در حاشیه دیوان قطران تبریزی / گلپر نوری • شعر قطران تبریزی و لغت‌نامه دهخدا (بخش دوم) / نهمینه عطائی کچونی • کتاب‌شناسی قطران تبریزی / عباس بگ‌جانی • نکاتی درباره شعر و دیوان قطران / جواد بشری • بررسی زبانی و متنی دیوان قطران تبریزی / وحید عیدگاه طریقه‌ای • پس‌وند صفت‌فاعلی ساز «-بر» و تصحیح بیت از قطران تبریزی / مسعود راستی‌پور • درباره تصحیح دیوان قطران تبریزی / محسن شریفی صحنی • قطران تبریزی / ایرج دهقان؛ ترجمه: حمیرا مفتی

شماره استاندارد بین‌المللی
۱۵۶۱-۹۴۰۰

آینه میراث

دوفصل‌نامه ویژه پژوهش‌های ادبی و متن‌شناختی
(ویژه‌نامه قطران تبریزی)

دوره سوم، سال اول، شماره اول و دوم (پیاپی: ۷۴-۷۵)، بهار - تابستان و پاییز - زمستان ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

دبیر ویژه‌نامه: مهدی رحیم‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی‌پاک

هیئت تحریریه

سجاد آیدنلو، بهروز ایمانی، محمد جعفری (قنواتی)، نجفقلی حبیبی، اصغر دادبه، محمد روشن، عمادالدین شیخ‌الحکمایی،
علی‌اشرف صادقی، نصرالله صالحی، منصور صفت‌گل، علی صفری آق‌قلعه، محمود عابدی، احمدرضا قائم‌مقامی

مشاوران علمی

محمود امیدسالار (آمریکا)، علی بلوکباشی، اکبر ثبوت، جلال خالقی مطلق، فرانسیس ریشار (فرانسه)، توفیق سبحانی، منوچهر
صدوقی‌سها، پاول لوفت (انگلستان)، عارف نوشاهی (پاکستان)، یان یوست ویتکام (هلند)

صفحه‌آرا: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

* این مجله در پایگاه مجلات تخصصی نورمگز (www.noormags.ir)، بانک اطلاعات نشریات کشور
(www.magiran.ir)، پایگاه اطلاع‌رسانی پارسا (www.islamicdatabank.com)، پایگاه مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی
علوم و فناوری (www.ricet.ac.ir)، و پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (www.isc.gov.ir) نمایه می‌شود.

نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه ۲، واحد ۹

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ - ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.com

رایانامه ارسال مقالات: ayenemiras@mirasmaktoob.ir

بها: ۲۰۰۰۰۰ تومان

فهرست

۵	سخن آغازین / مهدی رحیم‌پور
۹	آذربایجان، آذرگشنسپ، قطران، شاهنامه / حسن انوری
۲۳	دیوان قطران به تصحیح دکتر محمود عابدی و دکتر مسعود جعفری جزی / علی‌اشرف صادقی
۳۵	تصحیح دیوان قطران / محمود عابدی
۴۷	قطران و سوگ‌سرود زلزله تبریز / نصرالله امامی
۵۹	ویرایشی سزاوار از دیوان قطران / مسعود قاسمی
۶۹	دیوان قطران تبریزی به خط انوری ایبوردی محفوظ در کتابخانه ... / محمد امین سلطان‌القرایی
۸۳	قطران؛ نماد وحدت فرهنگی ایران در قرن پنجم / باقر صدری‌نیا
۹۱	بیان کنایی و تصویری؛ یکی از شگردهای سبکی قطران / رحمان مشتاق‌مهر
۱۰۹	قطران تبریزی و بازپروری هویت ایرانی در آذربایجان / محمود فتوحی رودمجبئی
۱۲۹	نگاهی گذرا به تصحیح جدید از دیوان قطران تبریزی / جمشید علیزاده
۱۳۷	قطران، شاعری که از نو باید شناخت / مسعود جعفری جزی
۱۴۷	ملاحظات پیرامون رباعیات قطران تبریزی / سید علی میرافضلی
۱۶۷	اشعار نویافته قطران تبریزی / بهروز ایمانی
۱۹۱	«میسانی»؛ منسوجی در دیوان قطران / شهره معرفت
۲۰۳	مهم‌ترین ویژگی شعر قطران تبریزی در مشهورترین نمونه شعری وی و ... / محمود ندیمی هرنیدی
۲۱۵	به دام افتادن بهرام در هند (یک تلمیح داستانی ناشناخته در دیوان قطران تبریزی) / سجاد آیدینلو
۲۲۷	در حاشیه دیوان قطران تبریزی / گلپر نصری
۲۴۹	شعر قطران تبریزی و لغت‌نامه دهخدا (بخش دوم) / تهمنه عطائی کچوئی
۲۸۵	کتاب‌شناسی قطران تبریزی / عباس بگ‌جانی
۲۹۵	نکاتی درباره شعر و دیوان قطران / جواد بشری
۳۲۳	بررسی زبانی و متنی دیوان قطران تبریزی / وحید عیدگاه طریقه‌ای
۳۴۹	پس‌وند صفت‌فاعلی‌ساز «- بر» و تصحیح بیتی از قطران تبریزی / مسعود راستی‌پور
۳۶۱	درباره تصحیح دیوان قطران تبریزی / محسن شریفی‌صحی
۳۷۳	قطران تبریزی / ایرج دهقان؛ ترجمه: حمیرا مفتی
3	چکیده انگلیسی /

مهم‌ترین ویژگی شعرِ قطران تبریزی در مشهورترین نمونه شعری وی و جست‌وجوی سوابق آن

محمود ندیمی هرندی *

چکیده

مهم‌ترین ویژگی شعری قطران تبریزی کاربرد صنایع شعری است و در میان انواع صنایع، قطران به «جناس» بیشتر توجه داشته است. قطران ترکیب‌بندی دارد که شاید مشهورترین و تأثیرگذارترین شعر صنعتگرانه او باشد و در آن از آرایه «جناس مکرر» استفاده کرده است. «جناس مکرر» یا «جناس مردّد» یا «جناس مزدوج» آن است که شاعر در آخر ابیات دو لفظ متجانس کنار یکدیگر بیاورد. با آنکه قطران ظاهراً نخستین کسی بوده است که آرایه جناس مکرر را در قالب ترکیب‌بند به کار گرفته است، اما پیش از وی، شاعران دیگری در همین زمینه ولی در قالب‌های دیگر ذوق آزمایی کرده‌اند. در این مقاله کوتاه چند تن از پیشگامان قطران معرّفی و نمونه شعر آنان نقل شده است. نام آنان عبارت است از: رابعه بنت کعب قزداری، شهره آفاق، کسائی مروزی، عنصری بلخی، غضائری رازی، منوچهری دامغانی، ناصر خسرو قبادیانی، لامعی گرگانی، یزدانی.

کلیدواژه‌ها: قطران تبریزی، ترکیب‌بند، جناس مکرر، جناس مردّد، جناس مزدوج

مقدمه

مهم‌ترین ویژگیِ صوریِ شعر قطران کاربرد صنایع شعری است. حتی بعضی از محققان همین ویژگی شعر قطران را دلیل عمده ماندگاری شعر او دانسته‌اند:

مهم‌ترین خصوصیت شعر قطران، به لحاظ صورت و شیوه بیان، آراسته بودن آن به صنایع شعری است. ... شاید یک دلیل عمده ماندگاری شعر قطران همین ویژگی آن باشد (عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱/ یکصد و یازده - یکصد و دوازده).

اما در میان انواع صنایع، قطران به «جناس» بیشتر توجه داشته است و در واقع «جناس را می‌توان عنصر غالب در بوطیقای شعر قطران به شمار آورد» (همانجا).

عوفی نیز در تذکره لباب الألباب به این مشخصه شعر قطران به درستی اشاره کرده و نوشته است که قطران «اغلب رعایت جانبِ تجنیس کرده است» (عوفی، ۱۳۲۱: ۲/ ۲۱۴). رشیدالدین وطواط در حدائق السحر و شمس قیس رازی در المعجم نیز در مبحث «جناس» به اشعار قطران استشهاد کرده‌اند (نک. وطواط، ۱۳۶۲: ۷-۱۰؛ شمس قیس، ۱۳۳۸: ۳۳۹).

قطران ترکیب‌بندی چهل و هشت بیتی دارد با این مطلع:

یافت زی دریا دگر بار ابرِ گوهر بار بار باغ و بستان یافت گوهر ز ابرِ گوهر بار بار
(نک. قطران، ۱۴۰۲: ۶۸۹/۲-۶۹۷)

که «در تاریخ ادبیات فارسی حضور و طنینی پایدار داشته است و شاید مشهورترین و تأثیرگذارترین شعر صنعت‌گرائه او باشد» (عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱/ یکصد و چهارده). قطران در این شعر از آرایه «جناس مکرر» استفاده کرده و نوآوری و کامیابی شاعر در آن، ظاهراً مایه شهرت شعرش شده است:

این ترکیب‌بند مشهورترین نمونه شعری قطران است و به دلیل تشخص آن در جناس و صنعت تکرار از دیرزمان مورد توجه واقع شده است؛ چنان‌که منابع متعددی آن را به عنوان نمونه شعر و صنعت‌گرایی قطران آورده‌اند (همان: ۱۱۰۸/۲).

جناس مکرر (یا مردّد یا مزدوج) بنا به تعریف رشید وطواط (د. ۵۷۳ق) چنین است که

«دبیر یا شاعر در آخر اسجاع یا در آخر ابیات، دو لفظ متجانس پهلوی یکدیگر بیارد، اگر در صدر لفظ اول زیادتى باشد روا بود» (وطواط، ۱۳۶۲: ۹؛ نیز نک. رادویانی، ۱۳۸۶: ۱۲-۱۴؛ شمس قیس، ۱۳۳۸: ۳۴۰-۳۴۱). نخستین نمونه‌های کاربرد جناس مکرر در قالب ترکیب‌بند را در دیوان قطران می‌یابیم.

کاربرد آرایه «جناس مکرر» در شعر قطران به قدری چشمگیر بوده است که حتی گردآوران مجموعه‌ها و جُنگ‌ها گاه اشعاری را که با این سیاق سروده شده اما از قطران نیستند، ظاهراً به دلیل شهرت قطران در این عرصه، به وی نسبت داده‌اند و از همین نسخ در نخستین تصحیح دیوان قطران به همت مرحوم محمد نخجوانی در سال ۱۳۳۳ (تبریز: چاپخانه شفق) نیز وارد شده است. برای نمونه، ترکیب‌بندی به مطلع:

آن دلبری که خوبی بسیار یار اوست دردا که در دلم همه پیکار کار اوست

در دیوان چاپی نخجوانی آمده است (نک. قطران، ۱۳۶۲: ۴۴۰-۴۴۲)، اما این شعر با افزودگی یک بند در مونس الأحرار فی دقائق الأشعار تألیف احمد بن محمد کلاتی اصفهانی در ۷۰۲ ق (ص ۱۰۷۴-۱۰۷۷) به نام سید حسن غزنوی (د. ۵۵۶ ق) و در دقائق الأشعار، مکتوب در قرن هفتم یا هشتم هجری (گ ۱۹۷-۱۹۸) و جُنگ ۷۱ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، مکتوب در قرن هشتم یا نهم هجری (گ ۱۶-۱۸)، بدون ذکر نام شاعر آمده است. یا ترکیب‌بند دیگری به مطلع:

باغ و بستان را به سعی ابر کرد آباد باد صدهزاران آفرین حق بر ابر و باد باد

نیز به نام قطران در دیوان چاپی نخجوانی آمده است (نک. قطران، ۱۳۶۲: ۴۴۲-۴۴۵) که آن نیز از عبدالرافع هروی (زنده در ۵۶۹ ق) است (نک. مونس الأحرار کلاتی اصفهانی، ص ۱۰۷۷-۱۰۸۰؛ دقائق الأشعار، ۱۹۸-۱۹۹ ر). اما تأمل و توجه مصححان چاپ تازه دیوان قطران به قرائن بیرونی نظیر شمار و اعتبار نسخه‌هایی که این اشعار را به نام او ثبت کرده‌اند و نیز قرائن درونی نظیر نوع کاربرد جناس در شعر قطران و استعمال طبیعی آن در زبان او (در قیاس با کاربرد تصنعی آن در اشعار منسوب به او) از عواملی است که موجب شده است اشعار دیگران از دیوان او حذف شود (نک. عابدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱/ یکصد و چهل و نه). پس از قطران نیز ساختن اشعاری با این آرایه ادامه یافت. در قالب ترکیب‌بند، از جمله

عبدالواسع جبلی (د. ۵۵۵ق) شعری با همین آرایه ساخته است که همچون ترکیب‌بند قطران در بحر رمل مَثْمَن مکفوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) است. این ترکیب‌بند در دیوان وی نیامده است ولی در مجموعه‌ای کهن مورّخ ۵۴۳ق (محفوظ در کتابخانه دولتی آلمان (برلین)، به نشان ms. orient. fol 99، میکروفیلم شماره ۴۶۳۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) آمده و براساس آن اخیراً تصحیح و منتشر شد. مطلع آن:

تا فراق آمد نصیب من از آن هشیار یار بر رُخان بارم ز دیده لؤلؤ شهور وار
(نک. ندیمی هرندی، ۱۳۹۶: ۱۵۵-۱۶۲)

فرید اصفهانی (زنده در ۶۶۲ق) نیز در جناس مکرّر به قطران اقتدا کرده است:

ای نهاده بر دلم زان لعل شکر بار شکر خوبی را شکر زان لعل شکر بار بار
(نک. فرید اصفهانی، ۱۳۸۱: ۲۳۸-۲۴۲؛ نیز نک: هدایت، ۱۳۸۲: ۱۴۰۷)

در قالب‌های دیگر نیز شعرهایی با این آرایه در دواوین بعضی شاعران پس از قطران دیده می‌شود. برای نمونه، در قصیده بیست و بیستی از امیرمعزی نیشابوری (د. حدود ۵۱۸-۵۲۱ق) (نک. امیرمعزی، ۱۳۸۵: ۳۲۲) جناس مکرّر آمده است. برخی از تدوین‌گران جُنگ‌ها و سفینه‌های کهن شعر فارسی بخشی از مجموعه مدوّن خود را به اشعاری در جناس مکرّر اختصاص داده‌اند، برای نمونه، باب سیزدهم مونس الأحرار فی دقائق الأشعار کلاتی اصفهانی در «[ال-]تجنیسات و المکرّرات» است و باب هشتم مونس الأحرار فی دقائق الأشعار محمّد بن بدرالدّین جاجرمی (مورّخ ۷۴۱ق) با همین عنوان و در همین موضوع است و باب سیزدهم دقائق الأشعار نیز در موضوع «مکرّرات و تجنیسات» است. توجّه به این آرایه تا روزگار ما ادامه یافت و در میان معاصران، ملک الشعراء بهار نیز قصیده‌ای در مرگ تزار روس با این آرایه دارد به این مطلع:

خُمش مباش کنون کآمد ای بهار، بهار سخن ز لعبت چین و بت بهار، به آر
(بهار، ۱۳۸۷: ۲۵۳)

باآنکه قطران ظاهراً نخستین کسی بود که این آرایه را در قالب ترکیب‌بند به کار گرفت، امّا پیش از وی، شاعران دیگری در همین زمینه ولی در قالب‌های دیگر ذوق آزمایی کرده‌اند که چند تن از آنان را شناسایی کرده‌ایم که در ادامه به معرفی آنان می‌پردازیم.

پیشگامان قطران تبریزی در آرایه جناس مکرر

۱. رابعه بنت کعب قزداری

قدیم‌ترین شعر فارسی که در آن آرایه جناس مکرر به کار رفته از رابعه دختر کعب قزداری (د. قبل از ۳۲۹ق)، نخستین شاعر زن پارسی‌گوی است (برای دیدن شرح احوال و اشعار او، نک. اداره‌چی گیلانی، ۱۳۷۰: ۸۳-۹۴؛ مدبری، ۱۳۷۰: ۷۱-۷۷)، در غزلی یازده بیتی:

الا ای باد شبگیری پیام من به دلبر بر
به قهر از من بکندی دل به یک دیدار بت‌رویا^۱
نگارا چون تو بنشینی میان نیکوان وانگه^۲
تو چون ماهی و من ماهی همی سوزم به تابه بر
تنم چون چنبری گشته بدان امید تا روزی
ستمگر گشت معشوقم، همه غم زین قبل دارم
بتا تا خط درآوردی به گرد عارض سنبل
هر آنچ آید ز عشق تو بر این خسته‌دل مسکین
اگر خواهی که خوبان را ز روی^۳ خود به هجر آری
ایا موزن ز کار^۴ و حال عاشق ار^۵ خبر داری
مدار ای بنت کعب انده که یار از تو جدا ماند

بگو آن ماه خوبان را که جان با دل برابر بر
چنان‌چون حیدر کزار در آن حصن خیر بر
بدان ماند^۶ که بنشیند خطیب مه به منبر بر
غم عشقت نه بس باشد جفا بنهادی از بر بر
ز زلفت برفتند ناگه یکی حلقه به چنبر بر
که هرگز سود نکند کس به معشوق ستمگر بر
به خورشیدی همی مانی به بالای صنوبر بر
نیامد از غم یوسف به یعقوب پیمبر بر
یکی رخسار خوبت را بدان خوبان برابر بر
سحرگاهان نگه می‌کن به الله و به اکبر بر^۷
رسن گرچه دراز آمد^۸ گذر دارد به چنبر بر^۹

(دقائق الأشعار، ۲۰۵ر - ب؛ جنگ ۷۱ب، ۲۱ر، با تفاوت‌هایی و بدون بیت‌های ۷ و ۸)

۱. جنگ ۷۱ ب: فکندی ... مهر ویا.

۲. جنگ ۷۱ ب: به قهر از من فکندی دل به یک دیدار مهر ویا (کاتب سهواً مصراع نخست بیت قبل را تکرار کرده است).

۳. جنگ ۷۱ ب: مانی.

۴. جنگ ۷۱ ب: بروی.

۵. جنگ ۷۱ ب: بکار.

۶. جنگ ۷۱ ب: گر.

۷. جنگ ۷۱ ب: سحرگاهان نگه کن تو بدان الله اکبر بر.

۸. جنگ ۷۱ ب: آید.

۹. این غزل با تفاوت‌ها و چند بیت کمتر در کتاب‌های شاعران همعصر رودکی و شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان آمده است (نک. اداره‌چی گیلانی، ۱۳۷۰: ۹۴؛ مدبری، ۱۳۷۰: ۷۵).

۲. شهره آفاق

شهره آفاق از شاعران اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم است که احوالش ناشناخته مانده است. احتمالاً «شهره آفاق» لقبی بوده که به او داده‌اند (نک. مدبری^۱، ۱۳۷۰: ۳۰۴-۳۰۶). آرایه جناس مکرر در غزلی ۱۳ بیتی از او باقی مانده است:

الا یا نوبهاری ^۲ باد نوشین	ازین بیدل بدان دلبر خبر بر
بگو او را که اندر باغ هجرت	چو قوم هود اندر باد صرصر
تو بر کف ساغر و من بی تو پورا ^۳	به تن لاغر رسیده جان به غرغر
ایا میربتان ^۴ هندوی کشمیر	ایا شاه سران چین و بربر
ایا شمعی که شمع آل شمعون	تورا زبید به پیش اندر سبر بر ^۵
اگر نقاش بربر بیندت روی	شود دستش همیدون خشک بربر
نه با روی تو دارد مشتری قدر	نه با قد تو دارد غاتفر ^۶ فر
پُر آهوباد [و] چشمت چشم آهو	نه چون بالای تو بالای عرعر
تورا دو شکر لعل است خوشبوی	بسان پاره برگ لاله پرپر
شکار شگرت گشت آشکارا	دل پُر حسرتِ مردِ شکرکر ^۷
نهفته زیر برگ لاله لولو	چو زیر پریشان اندزت مرم

۱. محمود مدبری این شعر را به نقل از سعید نفیسی (مقاله «شهره آفاق»، مجله شرق، دوره اول، شماره دهم، مهرماه ۱۳۱۰) آورده است. نفیسی نیز آن را از روی «سفینه کهنی که ظاهراً در قرن هفتم گرد آمده» (نفیسی، ۱۳۹۰: ۴۸) نقل کرده است. نفیسی به احتمال قوی به همین جنگ ۷۱ ب مراجعه کرده بوده است.

۲. اصل: نوبهار ای (!)

۳. اصل: پورا (بی هیچ نقطه‌ای)؛ مدبری (به نقل از نفیسی): یارا.

۴. اصل: بیان (!)

۵. سبر [= سپر]؛ متن برابر کتابتِ اصل به منظور حفظ جناس.

۶. جنگ ۷۱ ب: قدر (!)

۷. جنگ ۷۱ ب: عایفر (۱۴)

۸. شکرکر [= شکرگر]؛ متن برابر کتابتِ اصل به منظور حفظ جناس.

مکن با آنکه قدر تو بداند چرا اندر نیاری ای پسر سر
نه هر مرغی بداند خورد انجیر نه هر کس باز داند از گزر زر
(جنگ ۷۱ ب، ۱۸ ر)

۳. کسائی مروزی

رادویانی در ترجمان البلاغه در آرایه جناس مکرر بیت زیر را از کسائی مروزی (۳۴۱-
۳۹۱ ق) نقل کرده است:

دانم که هیچ کس نکند مرثیت مرا دانم که مرده بر دل میراثخوار خوار
(رادویانی، ۱۳۸۶: ۱۳)

۴. عنصری بلخی

عنصری بلخی (د. ۴۳۱ ق) نیز دو شعر کوتاه ۷ و ۵ بیتی با این آرایه دارد:

فغان زان پریچه^۱ عیار یار که با منش دائم به پیکار کار
دو زلف سیاهش بماند بدان که دوزاغ دارد به منقار قار
دهانی چو یک ناردانه دو نیم مرا هست در دل از آن نار نار
به نزد بزرگان بزرگم ولی به نزدیک آن چشم خونخوار خوار
به یاد تو نوش گردد همی به کام اندرون زهر و دشوار وار
چنان گشتم از فرقت آن نگار که بر من ز عشق است بلغار غار
اگر طمع کردی به جان و دلم به دست و دل و جان تو بردار دار
(عنصری، ۱۳۶۳: ۳۳۰؛ نیز نک. شبانی، ۱۳۹۳: ۱۲۰۸/۲، تنها سه بیت نخست)

ز زلف تو برده‌ست شبوی بوی ازو گشت پرمشک مشکوی کوی^۲
کجا جوی خون بینی ای دلربای رخاں مرا اندر آن جوی جوی

۱. آثار فتح‌الله خان شبانی (۱۲۰۸/۲): جفایا، ج ۱.

۲. دیوان عنصری: مشکوی و کوی.

چنانم که از رنج تو بگسلم کجا موی بینی بر آن موی موی^۱
 تو گویی که دل شستم از تو چرا دل از من چه شویی؟ دل از شوی شوی
 چو چوگان خمیده است بدگوی ما نباشم به چوگان بدگوی گوی
 روان موی و اشک است آموی آب چه ارزد بر آب آموی موی
 (عنصری، ۱۳۶۳: ۳۴۷؛ نیز نک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۷۱۹/۵)

۵. غضائری رازی

ابوزید محمد بن علی غضائری رازی (د. ۴۲۶ق) از شاعران بزرگ عراق و از مداحان امرای آخر دیلمی در ری بوده است. او شعری را در مدح سلطان محمود به دربار او فرستاده و عنصری در مجابات آن قصیده‌ای سروده و در ضمن آن ایراداتی بر شعر غضائری گرفته که غضائری در قصیده دیگری آن ایرادهای عنصری را جواب گفته است (نک. مدبری، ۱۳۷۰: ۴۵۷-۴۶۶). از شعر او در آرایه جناس مکرر تنها همان یک بیتی باقی مانده که در ترجمان البلاغه نقل شده است:

این غم دل بُرد یک ره چون هزیمت گشت بُرد فَرَحْجَسْتَه فَرّ فروردین پدید آورد وَرد
 (رادویانی، ۱۳۸۶: ۱۳)

۶. منوچهری دامغانی

منوچهری دامغانی (د. ۴۳۲ق) در یک شعر کوتاه ۷ بیتی از آرایه جناس مکرر استفاده کرده است:

بارخت ای دلبر عیار یار	نیست مرا نیز به گل کار کار
تارخ گلنار تو رخشنده گشت	بر دل من ریخته گلنار نار
چشم تو خونخواره و هر جادویی	مانده از آن چشمک خونخوار خوار
بنده وفادار و هواخواه توسست	بنده هواخواه و وفادار دار
داد کن ای کودک و بردار جور	منبر پیش آور و بردار دار
ای تو دل آزار و من آزرده دل	دل شونده ز آزار دل آزار، زار

۱. دیوان عنصری: بیت را ندارد.

گر دل من باز ببخشی به من جور مکن لشکر تیمار مار
(منوچهری، ۱۳۸۵: ۴۶؛ نیز نک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۸۶۷/۶، بدون بیت آخر)

۷. ناصر خسرو قبادیانی

ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴-۴۸۱ق)، نیز چهار قصیده کوتاه و بلند با آرایه جناس مکرر ساخته است. یکی از آنها قصیده‌ای است چهل بیتی که در دیوان او نیامده است و اخیراً براساس نسخه‌های مونس الأحرار کلاتی اصفهانی و دقائق الأشعار و جنگ ۷۱ ب تصحیح و منتشر شد. مطلع آن:

بر باغ بازگشت سوی آشتی شتا نه جنگ ماند با گل و نی داوری ورا
(نک. ندیمی هرندی، ۱۴۰۱: ۱۳۵۸-۱۳۷۲)
سه قصیده دیگر، به ترتیب با ۹ و ۱۱ و ۷ بیت، نیز در دیوان او آمده که مطلع آنها عبارت است از:

پند بدادمت من، ای پور، پار چون بگزیدی تو بر آن نور نار؟

ای مر تو را گرفته بت خوش‌زبان زبون تو خوش بدو سپرده دل مهربان ربون

وعده این چرخ همه باد بود وعده رطب کرد و فرستاد تود
(نک. ناصر خسرو، ۱۳۵۳: ۵۱۶-۵۱۷)

۸. لامعی گرگانی

لامعی گرگانی نیز از شاعران قرن پنجم است که قصیده‌ای ۳۶ بیتی با آرایه جناس مکرر ساخته است به مطلع:

تا بامداد سوی رز آمد خزان، خزان شد بر مثال دست بریشم‌رزان، رزان
(نک. لامعی گرگانی، ۱۳۹۴: ۹۱-۹۵)

۹. یزدانی

یزدانی از شاعران قرن پنجم است که تنها نام او در ترجمان البلاغه آمده و هفت بیت از او

نقل شده است (نک. مدبری، ۱۳۷۰: ۶۱۲). از شعر او در آرایه جناس مکرر یک بیت آمده است:

شهی وقف کرده بر آمال مال چون او نی به مردی کسی زال
(رادویانی، ۱۳۸۶: ۱۳)

چنان که دیدیم، مهم‌ترین ویژگی صوری شعر قطران کاربرد صنایع شعری خصوصاً انواع جناس است. همچنین مشهورترین و تأثیرگذارترین شعر او ترکیب‌بند اوست که در این شعر از آرایه جناس مکرر استفاده کرده است و نوآوری و کامیابی شاعر در آن، ظاهراً مایه شهرت شعرش شده است. با آنکه قطران نخستین کسی بود که این آرایه را در قالب ترکیب‌بند به کار برد، اما پیش از وی، شاعران دیگری در همین زمینه ولی در قالب‌های دیگر ذوق آزمایی کرده‌اند.

منابع

- اداره چای گیلانی، احمد (۱۳۷۰). شاعران همعصر رودکی، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد. تهران: میراث مکتوب.
- بهار، ملک الشعراء (۱۳۸۷). دیوان. تهران: نگاه.
- جاجرمی، محمد بن بدر (۱۳۳۷). مونس الأحرار فی دقائق الأشعار، جلد اول. به تصحیح میر صالح طیبی. تهران: انجمن آثار ملی.
- جنگ اشعار، به شماره ۷۱ ب، محفوظ در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- دقائق الأشعار، محفوظ در کتابخانه بادلیان در آکسفورد به نشان Ms. Elliott. 37، نسخه عکسی محفوظ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۲۹۹۳.
- رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۸۶). ترجمان البلاغه. به اهتمام محمدجواد شریعت. [اصفهان]: دژنشت.
- شمس‌الدین محمد بن قیس رازی (۱۳۳۸). المعجم فی معاییر اشعار العجم. به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، با مقابله با شش نسخه خطی قدیمی و تصحیح [سید محمدتقی] مدرّس رضوی. تهران: کتابفروشی تهران.

- شیبانی، فتح‌الله خان (۱۳۹۳). آثار. به کوشش علیرضا شانظری. تهران: میراث مکتوب.
- عابدی، محمود، مسعود جعفری و تهمینه عطائی و شهره معرفت (۱۴۰۲). مقدمه و تعلیقات ← قطران تبریزی.
- عنصری بلخی (۱۳۶۳). دیوان. به تصحیح سید محمد دبیرسیاقی. تهران: سنائی، چاپ دوم.
- عوفی، سدیدالدین محمد (۱۳۲۱). لباب الالباب. به تصحیح ادوارد براون. لیدن: بریل.
- فرید اصفهانی (۱۳۸۱). دیوان. به اهتمام و تصحیح محسن کیانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قطران تبریزی (۱۳۶۲). دیوان. از روی نسخه مرحوم محمد نخجوانی. تهران: ققنوس.
- _____ (۱۴۰۲). دیوان. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، مسعود جعفری، تهمینه عطائی، شهره معرفت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی با همکاری انتشارات سخن.
- کلاتی اصفهانی، احمد بن محمد. مونس الأحرار فی دقائق الأشعار. نسخه خطی محفوظ در کتابخانه حبیب‌گنج دانشگاه اسلامی علیگر به شماره ۵۱/۳۷.
- لامعی گرگانی (۱۳۹۴). دیوان. به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. تهران: تیس، چاپ دوم.
- مدبری، محمود (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳ و ۴ و ۵ هجری قمری. تهران: پانوس.
- منوچهری دامغانی، احمد بن قوس (۱۳۸۵). دیوان. به تصحیح سید محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار، چاپ ششم.
- ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۵۳). دیوان. به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.
- ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۸۹). سفرنامه. به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار، چاپ دهم.
- ندیمی هرندی، محمود (۱۳۹۶). «ترکیب‌بندی نو یافته از عبدالواسع جبلی». مجله پاژ (مهرنامه استاد محمد جعفر یاحقی)، دوره جدید، سال ششم، شماره چهارم (پیاپی: ۲۸)، ص ۱۵۵-۱۶۲.

- _____ (۱۴۰۱). «قصیده‌ای نویافته منسوب به ناصر خسرو». نامه سروشیار (یادنامه استاد جمشید مظاهری). به خواستاری و اهتمام علی اکبر احمدی دارانی و گلپر نصری. قم: ادبیات، ج ۲، ص ۱۳۵۸-۱۳۷۲.
- نفیسی، سعید (۱۳۹۰). «شهره آفاق». مقالات سعید نفیسی، ج دوم. به کوشش کریم اصفهانیان. تهران: بنیاد موقوفات افشار (چاپ نخست: مجله شرق، دوره اول، شماره دهم، مهرماه ۱۳۱۰).
- وطواط، رشیدالدین محمد (۱۳۶۲). حدائق السحر فی دقائق الشعر. به تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: سنائی و طهوری.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲). مجمع الفصحاء. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.

**The Pioneering Use of Paronomasia in Qaṭrān Tabrīzī 's Refrain Poem:
A Study of Precedents and Influences**

Mahmood Nadimi Harandi

Abstract

An integral aspect of Qaṭrān Tabrīzī 's poetic oeuvre lies in his adept utilization of various poetic devices, with particular emphasis on paronomasia (*jinās*). Notably, Qaṭrān showcases his mastery in his acclaimed *tarkīb-band* (refrain poem), considered one of his most renowned and influential works, where he intricately employs the technique of repeated paronomasia (*jinās-i mukarrar*). Through the repeated paronomasia, also known as hesitant paronomasia (*jinās-i moraddad*) or coupled paronomasia (*jinās-i mozdawaj*), Qaṭrān intertwines homophonous words at the conclusion of couplets, creating a nuanced interplay of sounds and meanings. While Qaṭrān is credited for introducing repeated paronomasia in the *tarkīb-band* form, previous poets had explored similar techniques in diverse contexts. This study delves into the predecessors of Qaṭrān, shedding light on their contributions to the evolution of paronomasia in Persian poetry.

Keywords: Qaṭrān Tabrīzī, *Tarkīb-Band*, Repeated Paronomasia, hesitant Paronomasia, coupled Paronomasia